

П. О. Токаленко
Херсонський національний технічний університет

«ЧОРНА СОТНЯ». ДІЯЛЬНІСТЬ МОНАРХІЧНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ В РОКИ ПЕРШОЇ РОСІЙСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

В статті йдеться про діяльність правомонархічних організацій на Півдні України в роки Першої російської революції 1905-1907 рр. Особлива увага приділяється ролі «Союзу руського народу» в організації єврейських погромів у межі осілости єврейського народу. Автор акцентує увагу на всебічній підтримці та зацікавленості уряду Російської імперії і співпраці з «чорносотенним» рухом на Півдні України. Поділ за хронологією єврейських погромів XIX – початку XX століття спрямований на підтвердження даних про посилення співпраці влади і монархістів в боротьбі з революційними настроями в суспільстві на початку XX століття. Статистичні дані, зазначені в статті, вказують на динаміку активної діяльності монархістів, пік якої припадає на жовтень 1905 року.

Ключові слова: «Чорна сотня», Перша російська революція, Південь України, єврейські погроми, поліція

В статье рассматривается деятельность правомонархических организаций на Юге Украины в годы Первой русской революции 1905-1907 гг. Особое внимание уделяется роли «Союза русского народа» в организации еврейских погромов в черте оседлости еврейского народа. Автор акцентирует внимание на всесторонней поддержке и заинтересованности правительства Российской империи в сотрудничестве с «чёрносотенным» движением на юге Украины. Разделения по хронологии еврейских погромов XIX – начала XX века, направлено на подтверждение данных об усилении сотрудничества власти и монархистов в борьбе с революционными настроениями в обществе в начале XX века. Статистические данные о еврейских погромах на Юге Украины, указывают на динамику активной деятельности монархистов, пик которой приходится на октябрь 1905 года.

Ключевые слова: «Черная сотня», Первая русская революция, юг Украины, еврейские погромы, полиция

The article deals with the activities of the right-monarchist organizations in the south of Ukraine during the First Russian Revolution of 1905-1907. Particular attention is paid to the role of the "Union of the Russian People" in organizing Jewish pogroms in the limited territory of residence of the Jewish people. The author draws attention to the full support and interest of the government of the Russian Empire in cooperation with the "black hundred" movement in the south of Ukraine. The division according to the chronology of the Jewish pogroms of the nineteenth and early twentieth centuries is aimed at confirming the assertion that the cooperation of power and monarchists has been strengthened in the struggle against the revolutionary moods in society at the beginning of the twentieth century. Statistics on Jewish pogroms in the south of Ukraine, point to the dynamic activity of monarchists, the peak of which falls on October 1905.

Keywords: "Black Hundreds", First Russian Revolution, South of Ukraine, Jewish pogroms, police

Роки Першої російської революції стали апогеєм протистояння ліберальних, соціалістичних та правоконсервативних проектів розвитку Російської імперії. Підтримка населенням тієї чи іншої сторони протистояння подекуди мала вирішальний характер. Саме

тому боротьба за лояльність населення до царизму однієї зі сторін не припинялась навіть після стабілізації політичної ситуації в Російській імперії та переходу до репресивної політики імперського уряду. Одне з центральних місць у цьому протистоянні займали так звані «чорносотенні організації», метою діяльності яких було збереження старої політичної моделі та поширення у народі ідеї споконвічних духовних традицій російської монархії.

Серед сучасних істориків, які займалися вивченням «Чорної сотні», слід виділити І.В. Омелянчука [7], який досліджував діяльність цих організацій на території України у 1904-1914 рр. Питанням ролі монархічних організацій в діяльності репресивного апарату царизму на Півдні України займався В.Д. Сусоров [22]. Поміж інших науковців слід відзначити Т.О. Шукшину [25], яка вивчала погромницьку діяльність монархічних організацій у жовтні 1905 року в Росії. Є.Л. Бузмаков [1] та А.І. Стеценко [20] досліджували діяльність «Чорної сотні» у регіональних межах – в Сибіру та на Поволжі відповідно.

Враховуючи те, що проблематика «чорносотенного руху» залишається актуальною, автор пропонує доповнити вже існуючий науковий матеріал інформацією про діяльність монархічних організацій на півдні України на початку ХХ століття, під час та після революційних подій 1905-1907 років.

Відомо, що керували монархічними союзами здебільшого дворяни, але серед членів цих організацій переважали дрібні шинкарі, ремісники та робітники. Саме тому й виникла назва «чорносотенці». Так у Московській державі ХVII ст. називали міське ополчення, яке складалося з представників нижчих верств суспільства [10, с. 11]. У 1906 р. газета «Московские ведомости» писала, що «чорносотенці» – це тисячі, мільйони, це весь православний народ, який залишається відданим своїй клятві до необмеженого у владі самодержавного царя [5, с. 78].

Один з засновників цього руху В.А. Грингмут у своїй праці «Руководство монархиста-чорносотенца», яка вийшла друком у 1906 р., писав, що насправді назва «Чорна сотня» це не образа, це гордість. Саме «чорносотенці» під час «збройного бунта» 1905 р. стали на захист самодержавного царя. В.А. Грингмут проводить аналогії між «чорносотенцями» початку ХХ століття та чорною нижегородською сотнею, яка, об'єднавшись навколо К. Мініна, врятувала Москву та всю Русь від поляків та російських зрадників [16, с. 62].

Сучасний російський літературний критик В.В.Кожин у своїй книзі «Черносотенцы и революция», яка вийшла друком у 1998 р. в Москві, намагався довести що «чорносотенці» – це мудрі консерватори, послідовники слов'янофілів. Вони показували неспроможність міфу щодо «прогресу» та відстоювали право на власний історичний шлях для Росії. Вони не тільки протистояли революційним лібералам, а й передбачали, які згубні наслідки для Росії матиме падіння монархії [4, с. 151].

Попередником «чорносотенного» руху в Російській імперії було «Русское собрание», засноване в Санкт-Петербурзі в жовтні-листопаді 1900 р. У 1904 р. на шпальтах всіх губернських відомостей стали виходити антиліберальні статті, спрямовані на розвінчання зародків революційної свідомості населення, а 28 січня 1905 р. дворянин Б.В. Нікольський під час власної доповіді в «Русском собрании» підсумував, що народний рух за власні права не належить до російського духовного світу, а навпаки є протилежний йому. Він виокремив від російського народу нелегальні політичні партії революційного спрямування, ліберальну інтелігенцію, робітників фабрик та заводів, які мітингували за покращення умов праці, та увесь єврейський народ [21, с. 54].

Перша місцева організація «Русского собрания» в Україні виникла в 1903 р. в Харкові. Також відповідні відділи були утворені в Києві та Одесі, де видавались й друковані органи «Русского собрания»: «Русская речь» та «Русский листок». На ці місцеві організації покладалося завдання охорони підвалин російського самодержавства, культури та мови в національних окраїнах [15, с. 90-91].

Найбільшою монархічною організацією, яка виникла в одній ідеологічній площині з «Русским собранием», був «Союз русского народа» (заснований в жовтні 1905 р. в Санкт-

Петербурзі), більшість членів якого проживали в Україні, зокрема в Києві та Одесі. В статуті «Союзу» зазначалося, що російське самодержавство освячене православною церквою, його діяльність виправдана історією та виражена у єдності царя з народом [27, ф-р. 216. – Оп.1. – Спр. 1467. – арк. 3].

Цікаво, що керівництво «Союзу», який мав всі ознаки партії (програму, статут, керівні органи, розгалужену мережу регіональних організацій тощо), категорично заперечувало його партійний характер. «Союз» характеризувався ними як загальнонародне об'єднання, у широкому розумінні ототожнювався з усією «русской» нацією. У такому трактуванні приналежність до «Союзу» була не добровільним вибором, а священним обов'язком кожного вірнопідданого, членство в будь-якій іншій партії прирівнювалося до державної зради. «Чорносотенці» виступали за заборону всіх партій, окрім власної [18, с. 154].

Ще однією організацією «чорносотенного» спрямування, чия діяльність була представлена на Півдні України, була «Самодержавно-монархічна партія» (заснована в квітні 1905 р. в Москві під патронатом газети «Московские ведомости»). Її відділення функціонували в Києві та Севастополі. Обидві організації мали спільну мету – збереження монархічного ладу, і цілі – боротьбу з внутрішньою «крамолою» (розколом у суспільстві), яку вони вбачали в трьох «особах»: робітниках, інтелігенції та євреях. Різниця між ними була суто формальною: монархісти у своїх діях спиралися на царський маніфест, проголошений у жовтні 1905 р., а представники «Союзу» – на царський рескрипт від 8 лютого 1905 р., який закликав захищати єдність церкви, царя та народу [21, с. 56-57].

Щодо кількості «чорносотенців», то тут слід зазначити, що статистика не дає достовірних матеріалів для дослідження цього питання. Усі цифри є умовними та далекими від істини. Наприклад, на запит одного з керівників петербурзьких монархістів В.В. Нікольського про реальну кількість організації у Херсоні, кореспондент провладних «Херсонских губернских ведомостей» відповів, що раніше подана цифра 3 тисячі – для публіки, а дійсно у Херсонському відділі «Союзу» було 120 активних членів. Треба також врахувати, що значна частина членів перебувала в організації формально. Достовірно відомо, що максимальною кількістю монархістів була 1907 р. Це пов'язано із занепадом революційного настрою у суспільстві та початком розгортання масових репресій проти революціонерів [14, с. 55].

Методи досягнення цілей монархічними організаціями були різні: від агітації, пропаганди, індивідуальних погроз до насильницьких акцій, спрямованих проти конкретних осіб чи цілих груп населення у формі масових погромів.

В Херсоні у 1905 р. чорносотенці звинувачували лібералів у спробі потопити в крові «русский» народ закликами про скасування смертної кари та положення про воєнну охорону міст. В падінні курсу рубля до 60-70 копійок собівартості за кордоном теж була звинувачена ліберальна інтелігенція [28, ф-р. 358. – Оп.1. – Спр. 17. – арк. 30].

Певна частина населення приєднувалась до «чорносотенного» руху на Півдні України. Особливо активну діяльність монархічні організації розгорнули у 1905 р., щоб протидіяти поширенню революційних настроїв у суспільстві. У Миколаєві у грудні 1905 р. «істинно руські» люди гуртувалися у великі групи, які курсували по місту з гаслами «Йде Русь», «Бий жидів». Кожна група була озброєна вогнепальною зброєю на випадок сутички з опозиційними до влади силами. Під час святкування дня ордена Георгія Победоносця 7 грудня 1905 р. в Миколаєві подібна група влаштувала масову бійку в центрі міста, а поліція з козаками заарештовували всіх причетних до бійки – всіх, окрім «істинно русских» людей [13, 1906 – № 49. – С.14].

Підтримка владою «чорносотеного» руху на Півдні України була досить відчутною. Ця підтримка має власну історію. Усі погроми в містах, спрямовані здебільшого проти єврейського населення, можна розділити на дві групи: до Кишинівського погрому 1903 р. та після нього. Погроми на Півдні України відбувалися й до появи «чорносотеного» руху. Перші з них відбулися у 1821, 1859, 1871 роках в Одесі, у 1862 в Аккермані (Білгород-

Дністровський). Погроми в 1881-1883 роках на Півдні України стали масовими. Усі вони стали наслідком бездіяльності місцевої губернської адміністрації. Погроми ж після 1903 р., навпаки, характеризуються активною діяльністю, підбурюванням та явною підтримкою погромників з боку влади.

Ситуація змінилась після розслідування причин Кишинівського погрому 1903 р. присяжним повіреним М.Д. Соколовим. Він ініціював незалежне розслідування погрому шляхом опитування свідків подій. Зібраний матеріал він оприлюднив під час судової справи по погромних подіях. Згідно з його матеріалами ланцюг організації масових заворушень замикався на міністрі внутрішніх справ та шефі Корпуса жандармів В.К. фон Плеве, який особисто не тільки був у курсі справ, а й міг безпосередньо впливати на події. Результати судових дебатів викликали загальний ажітаж, а матеріали розслідування М.Д. Соколова, в яких міністр фон Плеве звинувачувався у масових вбивствах та нечуваних грабунках, були опубліковані в Європі та США. Міністр фон Плеве не врахував принциповість суду, тому після цього судового рішення «чорносотенні» організації отримали нову групу ворогів монархії в особі «неправильних» судів та адвокатів, яких почали шантажувати, поодинці бити, влаштовувати погроми біля їх помешкань, а у «особливих» випадках просто вбивали [9, с. 14].

Про підтримку владою погромників-монархістів свідчили й факти особистої опіки чиновниками високого рангу «чорносотенників» на Півдні України. Коли у 1905 р. був заарештований секретар одеського «Союзу» пан Кахов за поширення прокламацій із закликами бити євреїв, до поліційного відділку прийшов його брат. Він почав лаятись на поліцейських, згодом зателефонував особисто губернатору Херсонської губернії В. О. Левашову. Після розмови з губернатором, Кахов одразу ж був звільнений [23, с. 63].

В Одесі у жовтні 1905 р. поліцейські переодягалися в цивільний одяг, щоб приєднатися до погромників та допомогти їм розправитися з робітниками та ліберальною інтелігенцією [24, с. 90]. Часто такі сутички закінчувались стріляниною та жертвами з одного боку, бо вогнепальна зброя була завжди в наявності у монархістів, чого не можна сказати про студентів чи портових вантажників [2, 1907 – 6 апреля. – № 77. – С. 3].

Спільна діяльність поліції з погромниками, спрямована проти студентської молоді, іноді викликала хвилю обурення серед працівників поліції. Так катеринославські поліцейські негативно відреагували на новину про дії курських поліцейських проти студентів у лютому 1905 р. На шпальтах газети «Вестник Юга» між катеринославськими поліцейськими та їх колегами з Курська зав'язалася дискусія стосовно правильності дій проти революційно налаштованої молоді, де катеринославські поліцейські звинувачували курських у нехтуванні законів, прав та, навіть, Бога [26, ф-р. 11. – Оп.1. – Спр. 502. – арк. 4]. На що курські відповідали, що публічна полеміка – це справжня зрада інтересам держави з боку катеринославської поліції [26, ф-р. 11. – Оп.1. – Спр. 502. – арк. 2].

Характер діяльності «чорносотенних» організацій знайшов своє відображення й в культурній сфері. Своє ставлення до монархістів робітники заводів й фабрик поширювали у віршованій формі революційного змісту на кшталт:

Негодяи черной сотни,
Словно псы из подворотни,
Сзади лают и кусают,
Сзади подлю нападают .....[12, с. 363]

Патронов нет. Уходим. Я слушаю приказ:
Три бомбы-македонки остались про запас.
Одну – оставь драгунам, что нам грозят огнем;

Другую – черной сотне, что стала за углом.....[12, с. 271]

Наріжним каменем «чорносотенної» ідеології був антисемітизм, який знайшов підтримку серед різних верств населення. Свої звинувачення «чорносотенці» починали з найдавнішої історії, часто цитуючи при цьому уривки з Талмуда та Біблії. Але у монархістів були більш «суттєві», ніж «розп'яття Христа юдеями», причини для антисемітизму. Перш за все – це активна участь євреїв у революційній боротьбі: у 1901-1904 рр. із загального числа політичних злочинів у Київському судовому окрузі – 48%, а в Одеському – 55% скоїли євреї. Серед народників та есерів вони становили 15,4%, серед марксистів та соціал-демократів за 1893-1902 рр. – 23,4%. Під час Першої російської революції в партії більшовиків налічувалось – 18,9% євреїв. Для «чорносотенців» слово «єврей» та «революціонер» стали синонімами [8, с. 89].

Ненависть до євреїв штучно посилювалася й «чорносотенною» періодикою. Газета «Русское знамя» у 1905 р. рекомендувала свої читачам брошуру «О дьявольском происхождении жидов». У брошурі стверджувалося, що на відміну від «людей», у євреїв відсутнє волосся, замість якого у них курчава вовна, як у чорта. Брошура була написана в стилі середньовічного «Молота відьом» та мала іншу лаконічну назву «Жиди» [5, с. 79].

Під час Першої російської революції у 1905 р. в Одесі «чорносотенці» вбивали євреїв на вулицях під загальну радість перехожих, іноді разом із «поліцією». Німецький фабрикант зупинив одне з таких вбивств в Одесі в червні 1905 р., піднявши загальний шум та вимагаючи реального захисту та безпеку для перехожих в Одесі [11, с. 236].

Треба додати, що кожен «чорносотенець» в Одесі у 1905 р. отримував платню у 30-40 карбованців на місяць – це в умовах соціально-економічної кризи, коли в деяких повітах Херсонської, Катеринославської та Єлисаветградської губерній існувала загроза голоду. За стабільне грошове утримання кожен «чорносотенець» мав повністю виконувати будь-який наказ від керівництва. Відома шкала, за якою монархісти мали відповідно діяти проти революційних сил. Так за кожного вбитого поліцейського треба було вбити двох євреїв, за кожного наглядача – чотирьох, за кожного пристава – вісьмох, за поліцмейстера ще більше, а якщо вбито чиновника високого рангу – то треба було організувати масштабний єврейський погром [23, с. 65].

За наказом влади «чорносотенці» час від часу влаштовували єврейські погроми, пік яких припав на жовтень 1905 р. Найчастіше вони відбувалися у «смuzі єврейської осілості», межа якої охоплює й Південну Україну. В роки Першої російської революції єврейські погроми відбувалися в усіх містах Півдня України, де мешкали євреї: в Катеринославській губернії – 29 погромів, Херсонській – 26, Бесарабській – 20. Безпосередньо, у жовтні 1905 р. в Херсоні було зруйновано 330 помешкань, у Катеринославі – 250, в Ізмаїлі – 220, у Кривому Розі – 129. «Чорна сотня» влаштовувала антисемітські погроми ще й тому, як пояснювали її керівники, що усі народи Російської імперії зробили якийсь внесок у розширення її території, а євреї прийшли на чужу землю та ще й хочуть на ній господарювати [3, с. 2].

У жовтні 1907 р. в Катеринославі під час судового процесу над погромниками прокурор у вступній частині свого виступу «перекваліфікувався» в адвоката та суддю в одній особі: замість підтримки звинувачення він почав виправдовувати погромників шляхом інтелектуального екскурсу в історію єврейського народу. Він згадував Цицерона, який висміював греків та римлян, але пасував перед євреями, Наполеона, який їх боявся, та інших. Зі своєї доповіді він зробив висновок, що провина звинувачуваних у погромі – у «єврейській природі», тобто у менталітеті народу. Інакше кажучи, євреї винні, навіть коли вони не винні, бо вони євреї, і з цим нічого не зробиш [6, 1907 – 23 октября. – № 2. – С. 4].

«Чорносотенні» організації за потужної підтримки державних силових структур після стабілізації соціально-політичного життя у 1907 р. почали проводити політику «чистки» державних установ від «єврейського елементу». У вересні 1908 р. «чорносотенці» в офіційному листі до Миколаївської міської думи вимагали звільнення двох авторитетних

співробітників думи, євреїв за походженням: Герша Клейера з управління міським господарством та Ісаака Коплана, секретаря Миколаївської думи. Незважаючи на самовіддану багаторічну працю цих працівників, відмічену неодноразово грошовими преміями та державними орденами, «чорносотенці» посилаючись на 3 примітку 24 статті Міського положення від 11 червня 1892 р., у якій йшлося про неприпустимість роботи євреїв в муніципальних установах, вимагали негайного їх звільнення [27, ф-р. 216. – Оп.1. – Спр. 1467. – арк. 1-2]. Слід зауважити, що Миколаївська міська дума захистила своїх працівників від монархістів, підготувавши відповідне клопотання до міського голови [27, ф-р. 216. – Оп.1. – Спр. 1467. – арк. 5, 6-8].

Важко дати оцінку антисемітської політики монархічних організацій в контексті її ефективності, але факт залишається фактом: співробітники Миколаївської міської думи, серед яких були й прихильники «чорносотенного» руху, цілковито підтримали своїх колег, євреїв за походженням. Слід додати, що й серед членів антиєврейського «чорносотенного» руху також були євреї. Наприклад, досі не поставлена крапка у суперечці щодо походження одного з засновників «чорносотенного» руху В.А. Грінгмута, оскільки на противагу основній версії його приналежності до німецького народу існує думка про наявність в його родоводі єврейського коріння.

Якщо походження В.А. Грінгмута залишається у дискусійній площині, то близький соратник П.А. Столипіна І.Я. Гурлянд, переконаний монархіст та один з активних діячів «Чорної сотні», був євреем за походженням. Дві єврейські енциклопедії різних років дають різну інформацію щодо його діяльності та поглядів. В єврейській енциклопедії 1906 р. зазначається, що він проводив політику повного приєднання євреїв до основ російської державності, не відмовляючись від власної релігії та національних прагнень власного народу. В стислій єврейській енциклопедії 1984 р., зазначається, що він прийняв християнство у 1900 р. У своїх статтях щодо єврейського питання перейшов від ліберально-асиміляторської позиції до наклепу на єврейський народ та підтримував антиєврейську державну політику [16, с. 67].

Підтримка «Чорної сотні» проводилася в тому числі й засобами масової інформації початку ХХ століття. Окрім загальновідомих друкованих органів монархістів, таких як «Московские ведомости», «Санкт-Петербургские ведомости», «Новое время», «Гражданин», ідеологічну підтримку надавали «чорносотенні» листки, журнали та газети, які виникли на всій території Російської імперії у 1905-1910 рр. Серед них можна назвати, наприклад, «Россию», «Вече», «Глас народа», «Колокол», «Объединение», «Русское дело», «Русское знамя», «Русскую речь», «Стяг», «Сусанина», «Черную сотню», «Черносотенца» [17, с. 37-38].

Фінансово підтримували правомонархічні органи друку із таємних фондів Міністерства внутрішніх справ. Багато документів було знищено монархістами після революції 1917 р. Тому про масштаби фінансування можна лише здогадуватися, посилаючись на документи, які вціліли. Відомо, зокрема, що з 1913 по 1915 рік на утримання «чорносотенної» преси було виділено 546 тис. 650 рублів. Гроші також надходили від купців, поміщиків, підприємців. Наприклад, вдова крупного підприємця Є.А. Полубояринова пожертвувала «Союзу» 500 тис. рублів [19, с. 20].

Уряд Російської імперії визнавав «заслуги» «Чорної сотні» у боротьбі з опозицією. П.А. Столипін писав одеському градоначальнику І.В. Толмачову, що в 1905-1906 рр. «Союз русского народа» зіграв значну історичну роль, надавши суттєву допомогу та сприяння уряду у справі придушення революційного руху. У цей період «чорносотенці» вільно отримували зброю з арсеналів війська та Охоронного відділення. Зброю, з якої потім стріляли у демонстрантів та просто політичних суперників. Крім того, «чорносотенці» постійно користувалися грошовими субсидіями, які уряд надавав їм через Міністерство внутрішніх справ та інші організації [8, с. 87].

Таким чином, діяльність правомонархічних організацій на Півдні України відбувалась у контексті загальноприйнятої стратегії розвитку «чорносотенної» ідеології, хоча, слід зауважити, що існували й регіональні особливості, які вносили певні корективи в діяльність «Чорної сотні».

По-перше, Південь України на початку ХХ століття був регіоном компактного розселення євреїв і «чорносотенцям» доводилось діяти в умовах високої концентрації «ворогів монархії». Це було можливим лише за умов підвищеної централізації керівництва організацією, жорстокої дисципліни та цілковитої відданості «справі» її членів.

По-друге, пропаганда у полікультурному регіоні цінностей єдиновірного духовного розвитку «руського миру» не давала змоги монархістам переконати більшість населення у важливості «месіанської» ролі російської монархії у їх власному житті. Тут «чорносотенці» мали справу з етнічними німцями, греками, вірменами, власне, й з українцями, які не завжди поділяли одностороннє тлумачення політичної ситуації в Російській імперії «чорносотенцями».

Також слід зауважити, що крім Одеси, де підтримка владою дій монархістів була найвищою, в інших містах Півдня України «чорносотенна» ідеологія сприймалась населенням позитивно лише у випадку власної матеріальної зацікавленості, яка виникала внаслідок єврейських погромів або інших радикальних дій, спрямованих на знищення опозиційного до монархії елемента в регіоні та власного збагачення внаслідок цих дій.

Література

1. Бузмаков Е. Л. Образование и основные направления деятельности правомонархических организаций в Западной Сибири // Социокультурные исследования. Новосибирск, 1997. – С.77–87.
2. Ведомости Одесского градоначальства. – 1907. – 6 апреля. – № 77. – С. 3.
3. Волковинський В. «Чорна сотня» та її «хрещені батьки» в Україні на початку ХХ століття // Історія України. – 1996. – № 10. – С. 1-4.
4. Каграманов Ю. Чёрносотенство: прошлое и перспективы // Новый мир. – 1999. – № 6. – С.151–161.
5. Никольская Т. Что такое «чёрные сотни»? // Журналист. – 1990. – № 12. – С. 78–82.
6. Новости Одессы. – 1907. – 23 октября. – № 2. – С. 4.
7. Омелянчук И. В. Черносотенное движение на территории Украины (1904–1914 гг.) / И. В. Омелянчук. – К.: Изд-во Национальный институт украинско-российских отношений, 2000. – 154 с.
8. Омелянчук І. Чорносотенний рух в Україні на початку ХХ століття // Сучасність. – 1997– № 12– С. 86–94
9. Петров Р., Черный А. Чёрная сотня // Огонёк. – 1990. – № 20. – С. 12-15.
10. Плакса М. Черносотенцы // История.– 1998. – № 27. – С. 11-12.
11. Революция 1905-1907 гг. на Украине. – К. Изд-во: Госполитиздат УССР, 1955. – Т. 2. – Ч. 1 – 939 с.
12. Революция 1905-1907 гг. – М. Изд-во: Политиздат, 1975. – 406 с.
13. Рідний край. – 1906. – № 49. – С. 14.
14. Савчин М. С. Правомонархічні організації в Росії / М. С. Савчин. [Наукові праці з питань політичної історії], К. – Вип. 169. – 1991. – 160 с.
15. Самарцев І. Г. Чорносотенці на Україні (1905-1917 рр) // Український історичний журнал. – 1992. – № 1. – С. 90-98.
16. Сенченко Н. Кто создает «Чёрный» миф о чёрносотенстве и зачем? // Персонал. – 2005. – № 1. – С. 61-68.
17. Смирнов С.В. Легальная печать в годы Первой русской революции / С.В.Смирнов. – Л. Изд-во: ЛГУ, 1981. – 192 с.
18. Степанов С.А. Чёрносотенцы: «революционеры наизнанку» // Полис: политические исследования. – 1999. – № 1. – С. 154-162.

19. Степанов С., Максимова Т. Чёрная сотня // Родина. – 1992. – № 2. – С. 19-26.
20. Стеценко А.И. Консервативное движение в Среднем Поволжье в годы Первой русской революции / А.И.Стеценко; под ред. Д.С.Точеного, Л.О.Буториной. Ульяновск: Изд-во Ульяновского государственного университета, 2011. – 308 с.
21. Стрельский П. Партии и революция 1905 года / П.Стрельский. – Спб. Изд-во: Молот, 1906. – 96 с.
22. Сусоров В.Д. Репресивні заходи царизму на Півдні України в 1905-1907 роках / В.Д.Сусоров. – Херсон. Вид-во: Олді-плюс, 2005. – 115 с.
23. Уоллинг Вилльям Е. Послание России (Истинное значение русской революции) / Е. Вилльям Уоллинг. – Berlin. Publishing: E. Frowein, 1910. – 407 с.
24. Хроника революционных событий на Одессчине в годы Первой русской революции 1905-1907 гг. – Одесса, 1976. – 207 с.
25. Шукшина Т.А. «Черносотенцы» и «крамольники» - встреча в октябре 1905 года // Вестник Челябинского государственного университета. – Серия «История». – 2009. – № 12. – С. 25.
26. Державний архів Дніпропетровської області, ф-р. 11. – Оп.1. – Спр. 502. – арк. 2.
27. Державний архів Миколаївської області, ф-р. 216. – Оп.1. – Спр. 1467. – арк. 1,2,3,5,6,7,8.
28. Центральний державний історичний архів у м.Києві, ф-р. 358. – Оп.1. – Спр. 17. – арк. 30.